

रामायण.महाभारतयोः भावनियमनस्य तुलनात्मकं सैद्धान्तिकं समीक्षणम् रसभावसिद्धान्तः आधुनिकभावमनोविज्ञानं च

मिथुन दास¹, डॉ. बिंदु मिश्रा²

शोधार्थी, संस्कृत विभाग ए एशियन इंटरनेशनल यूनिवर्सिटी, इम्फाल पश्चिम, मणिपुर¹
शोध पर्यवेक्षक, संस्कृत विभाग ए एशियन इंटरनेशनल यूनिवर्सिटी, इम्फाल पश्चिम, मणिपुर²

सारांशः

रामायणं महाभारतं च भारतीयचेतनायाः द्वे मूलाधारे इतिहासग्रन्थे स्तः। तयोः पात्राणि केवलं धर्मस्य अधर्मस्य वा प्रतिनिधीनि न सन्ति। ते क्रोधेन शोकेन भयेन ईर्ष्या करुणया लज्जया च चालिताः सजीवाः मानवाः सन्ति। अस्मिन् समीक्षात्मके शोधपत्रे द्वयोः महाकाव्ययोः भावनात्मकजगतः पूर्वशोधानां तुलनात्मकं संश्लेषणं प्रस्तूयते। अध्ययनस्य आधारः नाट्यशास्त्रीया रसभावसिद्धान्तः आधुनिकमनोविज्ञानस्य भावनासिद्धान्ताश्च ख३, ए ख६, ए ख७,। उभयोः ग्रन्थयोः विषये प्रकाशितानि पाठसमीक्षात्मकानि साहित्यिकानि दार्शनिकानि मनोविश्लेषणात्मकानि च कार्याणि चिन्तनस्य विषयाः अभवन्। तेषां निरूपणे पद्धतिविषयकः भेदः अपि दृश्यते। निष्कर्षरूपेण द्वौ विषयौ स्पष्टौ भवतः। रामायणे भावनाः प्रायः आदर्शनिष्ठायाः मर्यादायाः च चौखटे सन्ति। रामस्य शोकः सीतायाः धैर्यं भरतस्य त्यागः लक्ष्मणस्य क्रोधश्च सामाजिकधर्मेण नियन्त्र्यन्ते ख५,। महाभारते भावनाः अधिकं द्वन्द्वत्मिकाः जटिलाः च सन्ति। द्रौपद्याः अपमानजन्यः क्रोधः युधिष्ठिरस्य अपराधबोधः अर्जुनस्य विषादः गान्धार्याः शोकः कर्णस्य उपेक्षाजन्यं शल्यं च नैतिकसंशयेन सह गुम्फिताः सन्ति ख१, ए ख६,। रामायणे भावः रसरूपेण परिणमते ए महाभारते च भावः नैतिकप्रश्नरूपेण उपस्थितः भवति। अनेन सह भावनानियमनस्य द्वौ मार्गौ दृश्येते। एकः मर्यादामूलकः संयमः ए अपरः आत्मसाक्षात्कारमूलकः विवेकः ख१८, ए ख२५,।

अध्ययनस्य दुर्बलताः अपि प्रदर्शिताः। पाठस्य बहुस्तरीयता ए अनुवादभेदाः ए आधुनिकानां मनोवैज्ञानिकमानकानां प्राचीनग्रन्थेषु अनुप्रयोगः ए अनुभवजन्यप्रमाणानाम् अभावः च सीमाः सन्ति। तथापि भारतीयसाहित्यस्य मनोविज्ञानेन सह संवादः फलप्रदः इति शोधपत्रं निर्दिशति।

कूटशब्दाः रामायणम् ए महाभारतम् ए भावनामनोविज्ञानम् ए रसभावसिद्धान्तः ए तुलनात्मकमध्ययनम् ए भावनानियमनम् ए धर्मसंकटः

१. प्रस्तावना

१.१ विषयस्य पृष्ठभूमिः

भावना मानवजीवनस्य मूलं तत्त्वम्। सुखदुःखे भयं क्रोधः प्रेम जुगुप्सा करुणा च मनुष्यस्य निर्णयान् सम्बन्धान् कर्माणि च प्रभावयन्ति। आधुनिकमनोविज्ञाने भावनानां स्वरूपविषये बहवः सिद्धान्ताः प्रचलिताः। एकेन पक्षेण काश्चन भावनाः सर्वमानवसाधारणाः मूलभूताश्च इति मन्यन्ते ख६, ए ख२३,। अन्येन पक्षेण भावनाः मूल्याङ्कनात्मकविचारेण उत्पद्यन्ते इति स्वीक्रियते ख७,। मस्तिष्कविज्ञाने तु भावः निर्णयशक्तेः विरोधी न ए किन्तु तस्याः आवश्यकः आधारः इति दर्शितम् ख२२, ए ख२४,। भारतीयपरम्परायां भावविचारः बहु प्राचीनः। भरतमुनिना स्थायिभावानां व्यभिचारिभावानां रसनिष्पत्तेः च सुव्यवस्थितं विवेचनं कृतम् ख३,। अभिनवगुप्तेन तद्विवेचनं दार्शनिकधरातलं नीतम् ख४,।

रामायणं वाल्मीकिप्रणीतम् आदिकाव्यम् इति प्रसिद्धम्। तस्य आरम्भः क्रौञ्चवधजन्यात् शोकात् श्लोकत्वम् आगतः इति कथा भावस्य काव्योत्पत्तौ केन्द्रीयं स्थानं सूचयति ख१,ए ख२6,। महाभारतं व्यासप्रणीतम् एकलक्षश्लोकात्मकं महत् ग्रन्थरत्नम्। तस्मिन् इतिहासः नीतिः दर्शनं कथा च संगताः सन्ति। संशोधितपाठसंस्करणद्वयेन उभयोः ग्रन्थयोः पाठः विश्वसनीयतरः जातः ख१,ए ख२,। अतः भावनात्मकपाठानां तुलना अधुना अधिकं सुलभा भवति।

१.२ शोधस्य प्रेरणा

पूर्वकार्येषु रामायणस्य महाभारतस्य च भावजगत् बहुधा पृथक् पृथक् निरूपितम्। रामायणविषये आदर्शचरित्रम् आदर्शकुटुम्बम् आदर्शराज्यं च चर्चितम् ख१5,ए ख२7,। महाभारतविषये धर्मसंकटः हिंसा युद्धस्य नैतिकता च विचारिताः ख१1,ए ख२0,। तयोः भावनात्मकस्तरे साक्षात् तुलनात्मकसमीक्षा न्यूना दृश्यते। केचन विद्वांसः मनोविश्लेषणदृष्ट्या पितृपुत्रसम्बन्धान् अपि अवलोकितवन्तः ख१2,ए ख१4,। केचन रसदृष्ट्या शृङ्गारकरुणवीरादिसान् विश्लेषितवन्तः ख९,ए ख२6,। किन्तु मनोविज्ञानस्य सैद्धान्तिकैः मानकैः सह रसभावसिद्धान्तस्य संयोजनेन उभयोः ग्रन्थयोः समन्वितं पाठनं विरलम्। इदं शोधपत्रम् एतां रिक्तिं पूरयितुं प्रयतते।

अपरा प्रेरणा समकालीनी अस्ति। अद्यतने जगति तनावः क्रोधः अवसादः सम्बन्धभङ्गः च बहुधा दृश्यन्ते। प्राचीनग्रन्थेषु भावनानियमनस्य ये आदर्शाः प्रतिमानानि च दृश्यन्ते। तेषां विश्लेषणेन आधुनिकभावनासिद्धान्तेषु नूतनाः दृष्टयः लभ्येरन् ख२5,। तथापि प्रत्येकं तुलना सावधानतया करणीया। काव्यपात्राणि चिकित्सालयस्य रुग्णाः न सन्ति। न च प्राचीनः पाठः प्रयोगशालायाः दत्तांशः। अतः पद्धतिसम्बन्धिनी विनयशीलता अत्र आवश्यकी।

१.३ शोधप्रश्नाः उद्देश्यानि च

अस्य पत्रस्य प्रमुखाः प्रश्नाः त्रयः सन्ति। प्रथमः। रामायणे महाभारते च कीदृश्यः भावनाः प्राधान्येन निरूप्यन्ते। कथं च ताः चरित्रनिर्माणे कार्यं कुर्वन्ति। द्वितीयः। उभयोः ग्रन्थयोः भावनानियमनस्य प्रकाराः कियत् समानाः कियत् भिन्नाः च। तृतीयः। पूर्वशोधकानां पद्धतयः कियत् विश्वसनीयाः। तेषां निष्कर्षाः च कथं परस्परं संवादिनः विवादिनः वा।

उद्देश्यानि चत्वारि। एकम्। उपलब्धशोधानां व्यवस्थितं सर्वेक्षणम्। द्वितीयम्। तेषां पद्धतिगतानां सामर्थ्यानां सीमानां च समीक्षणम्। तृतीयम्। रसभावसिद्धान्तस्य आधुनिकभावनामनोविज्ञानस्य च मध्ये सेतुनिर्माणम्। चतुर्थम्। भावि अध्ययनाय दिशानिर्देशः। शोधपत्रस्य संरचना एवम् अस्ति। प्रथमं सर्वेक्षणं ततः पद्धतिः ततः समालोचना ततः चर्चा। अन्ते निष्कर्षः च।

२. सर्वेक्षणम्

२.१ भारतीयपरम्परायां भावविचारः

भावनाविषये भारतीयचिन्तनस्य मूलम् उपनिषत्सु योगदर्शने नाट्यशास्त्रे च लभ्यते। योगदर्शने क्लेशाः रागद्वेषअभिवेशादयः चित्तवृत्तीनां निरोधेन शान्ताः भवन्ति इति प्रतिपादितम् ख२1,। भगवद्गीतायां स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि वर्णितानि। यः सुखे दुःखे वा समचित्तः। यः क्रोधभययोः अतीतः। सः स्थिरधीः इति तत्र निर्दिष्टम् ख१8,। अत्र भावस्य उच्छेदः न। किन्तु तस्मिन् अनासक्तिः उपदिश्यते। इयं दृष्टिः आधुनिकभावनानियमनसिद्धान्तस्य समीपे वर्तते ख२5,।

नाट्यशास्त्रे अष्टौ स्थायिभावाः उक्ताः। रतिः हासः शोकः क्रोधः उत्साहः भयं जुगुप्सा विस्मयश्च। तेभ्यः क्रमेण शृङ्गारः हास्यः करुणः रौद्रः वीरः भयानकः बीभत्सः अद्भुतश्च रसाः जायन्ते ख३,। पश्चात् शान्तरसः नवमरूपेण प्रतिष्ठितः। अभिनवगुप्तेन तस्य दार्शनिकः आधारः विस्तृतः ख४,ए ख२6,। आनन्दवर्धनेन ध्वनिसिद्धान्ते महाभारतस्य अङ्गी रसः शान्तः इति प्रतिपादितः ख५,। एषः निष्कर्षः महाभारतस्य भावनात्मकपाठने अत्यन्तं महत्त्वपूर्णः। यतः युद्धस्य वीरः रौद्रः करुणश्च अन्ते शान्तरसे विलीयते इति दृष्टिः तेन प्राप्यते। रामायणे तु करुणरसः प्रधानः इति बहवः मन्यन्ते। यतः तस्य उत्पत्तिः एव शोकात् ख१,ए ख९,।

२.२ रामायणस्य भावनात्मकपाठनम्

रामायणविषयकेषु अध्ययनेषु पञ्च प्रवृत्तयः दृश्यन्ते। प्रथमा। चरित्रमूलकं नैतिकपाठनम्। ब्रॉकिङ्गटन्महोदयः रामस्य क्रमिकं देवत्वरोपणं तस्य मानवीयभावानां च संघर्षं विश्लेषितवान् ख१5,। तस्य मते आदिमपाठे रामः अधिकं मानवः। पश्चात् अधिकं दिव्यः जातः। अतः सीतात्यागसदृशेषु प्रसङ्गेषु भावः धर्मश्च परस्परं कर्षतः।

द्वितीया प्रवृत्तिः बहुरामायणदृष्टिः। रामानुजनमहोदयेन दर्शितं यत् भिन्नासु परम्परासु रामकथायाः भावात्मकाः स्वराः भिद्यन्ते ख१3,। कुत्रचित् सीतायाः आक्रोशः प्रबलः। कुत्रचित् रावणस्य मानवीया पीडा प्रकटिता। अनेन ज्ञायते यत् भावनाः पाठपरम्परया सह परिवर्तन्ते।

तृतीया प्रवृत्तिः राजनीतिकभावनात्मकपाठनम्। पोलकमहोदयः रामकथायाः राजशक्तेः कल्पनया सह सम्बन्धं विवेचितवान् ख७7,। चतुर्थी प्रवृत्तिः मनोविश्लेषणात्मिका। कक्करमहोदयः पारिवारिकसम्बन्धानां भावनात्मकं मानसिकं च स्वरूपं विश्लेषितवान् ख७12,। गोल्डमनमहोदयः संस्कृतमहाकाव्येषु पितृपुत्रयोः द्वन्द्वं निरूपितवान् ख७14,। रामायणे दशरथस्य पुत्रवियोगशोकः कैकेय्याः ईर्ष्या भरतस्य अपराधबोधः च तत्र चर्चिताः। पञ्चमी प्रवृत्तिः रसदृष्टिः। पोलकसम्पादिते रसपाठे करुणः शृङ्गारः वीरः च रामायणस्य मुख्याः रसाः इति विवृतम् ख७9,। एतेषां निष्कर्षाणां सारः एषः। रामायणे भावनाः सम्बन्धकेन्द्रिताः सन्ति। पितापुत्रः भ्रातरः दम्पती स्वामिसेवकः च इति सम्बन्धेषु भावाः उत्पद्यन्ते। तेषां नियमनं प्रायः त्यागेन मर्यादापालनेन च भवति। लक्ष्मणस्य क्रोधः रामेण शमितः। भरतस्य व्यथा तपश्चर्यारूपेण परिणता। सीतायाः अपमानजन्यं दुःखं भूमिप्रवेशेन चरमे बिन्दौ प्रतिपादितम्। इदं सर्वं मनोविज्ञानदृष्ट्या दमनस्य कलारूपस्य अथवा आदर्शकृतस्य संयमस्य चर्चायाः विषयः भवति ख७5,।

२.३ महाभारतस्य भावनात्मकपाठनम्

महाभारतविषये शोधः अधिकं विस्तृतः जटिलः च। हिल्टेबेटलमहोदयः महाभारतस्य युद्धं आनुष्ठानिकदृष्ट्या कृष्णस्य भूमिकया च विश्लेषितवान् ख७10,। पश्चात् तेन ग्रन्थस्य संरचनात्मकं प्रश्नात्मकं च पाठनं कृतम् ख७20,। मटिलालमहोदयः धर्मसंकटानां नैतिकविश्लेषणम् अकरोत् ख७11,। तस्य मते द्रौपदीवस्त्रहरणं द्रोणवधः कर्णवधश्च नैतिकतायाः सूक्ष्मप्रश्नान् उत्थापयन्ति। परं भावनात्मकतीव्रतायाः अपि मूलस्रोताः भवन्ति। फिट्ज्गेराल्डमहोदयस्य स्त्रीपर्वशान्तिपर्वयोः अनुवादे विस्तृतटिप्पण्यां च शोकः अपराधबोधः राजधर्मश्च मुख्याः आलोच्यविषयाः सन्ति ख७16,। गान्धार्याः शापः कृष्णं प्रति दत्तः। युधिष्ठिरस्य भीष्मसमीपे जिज्ञासा च तत्र शोकस्य नैतिकदायित्वस्य च सम्बन्धं दर्शयतः। व्यासस्य मूलकथने भावनात्मकः विरोधाभासः स्पष्टः। विजयः अपि पराजयसदृशः प्रतीयते। यतः सर्वेषां बन्धूनां प्राणहानिः जाता। वैन् बूड्टेननामकः अनुवादकः स्वप्रस्तावनायां इमं विरोधाभासं स्थापितवान् ख७17,।

अपि च। मनोवैज्ञानिकदृष्ट्या भगवद्गीतायाः आरम्भः अर्जुनस्य विषादयोगेन भवति। तत्र तीव्रः भावात्मकः आघातः दृश्यते। अर्जुनस्य गात्रशैथिल्यं मुखशोषः कम्पः मोहश्च वर्णिताः सन्ति। ये आधुनिकतीव्रचिन्तालक्षणैः सह तुलनीयाः इति केचन विद्वांसः सूचयन्ति ख७18,। ख७24,। परं एषा तुलना सावधानतया करणीया। काव्यवर्णनं नैदानिकनिदानं न भवति।

महाभारतस्य अध्ययनेषु अपि पञ्च प्रवृत्तयः दृश्यन्ते। नैतिकद्वन्द्वविचारः ख७11,। आनुष्ठानिकपाठः ख७10,। संरचनात्मकपाठः ख७20,। भावनात्मकशोकविचारः ख७16,। दार्शनिकशान्तिविचारश्च ख७18,। ख७18,। रामायणाध्ययनेषु इव सम्बन्धभावः अत्रापि अस्ति। परं महाभारते भावः केवलं सम्बन्धेषु न तिष्ठति। सः न्याययुद्धसत्यप्रतिज्ञाराज्यप्रश्नेषु अपि विस्तृतः।

२.४ तुलनात्मकाः निष्कर्षाः

उभयोः ग्रन्थयोः पूर्वशोधकानां मतानि मिलित्वा त्रयः तुलनात्मकाः अक्षाः उभरन्ति। प्रथमः अक्षः भावस्य उत्पत्तिस्थलम्। रामायणे भावस्य उद्गमः प्रायः व्यक्तिगतसम्बन्धात्। महाभारते भावस्य उद्गमः व्यक्तिगतसम्बन्धात् तथा सामाजिकराजनीतिकनैतिकपरिस्थितेः च। अयं भेदः मूल्याङ्कनात्मकसिद्धान्तेन सह सुसंगतः। यदा मूल्याङ्कनं जटिलम्। तदा भावः अपि जटिलः भवति ख७7,।

द्वितीयः अक्षः भावस्य परिणामः। रामायणे अधिकांशभावाः अन्ते सामञ्जस्यं प्राप्नुवन्ति। यद्यपि कतिपयाः करुणाः अपरिहार्याः तिष्ठन्ति। महाभारते भावाः प्रायः अनिर्णीताः अपूर्णाः च तिष्ठन्ति। गान्धार्याः शोकः युधिष्ठिरस्य अपराधबोधः च पूर्णतया न शाम्यतः। एतद् नाट्यशास्त्रीयदृष्ट्या शान्तरसोपलब्धिं दुर्लभां सूचयति ख७18,। ख७26,।

तृतीयः अक्षः नियमनप्रकारः। रामायणे नियमनं मर्यादया धर्मेण च बाह्यतः आन्तरतश्च प्रेर्यते। महाभारते नियमनं ज्ञानेन विवेकेन च कदाचित् प्राप्यते। कदाचित् न प्राप्यते। आधुनिकभावनानियमनसाहित्ये परिस्थितिपरिवर्तनं संज्ञानात्मकपुनर्मूल्याङ्कनं प्रतिक्रियादमनं च इति भेदाः सन्ति ख७25,। गीतायाः उपदेशे पुनर्मूल्याङ्कनसदृशं तत्त्वं दृश्यते। यतः कर्तव्यस्य फलासक्तेः च परिप्रेक्ष्यं परिवर्त्यते ख७18,। रामायणे तु प्रतिक्रियानियन्त्रणं प्राधान्येन दृश्यते।

३. पद्धतिः

अस्य अध्ययनस्य पद्धतिः व्यवस्थितसमीक्षायाः गुणात्मकमेटासंश्लेषणस्य च संकरः अस्ति। प्रथमं साहित्यान्वेषणं निर्दिष्टमानदण्डैः कृतम्। रामायणमहाभारतविषयकाणि शोधग्रन्थाः शोधलेखाः अनुवादाः टीकाः च संगृहीताः। यत्र भावनाः मनोविज्ञानं रसः नैतिकद्वन्द्वः वा केन्द्रविषयः आसीत्। तानि चितानि। चयनप्रक्रिया व्यवस्थितसमीक्षायाः सुपरिचितमार्गदर्शकसिद्धान्तानाम् अनुसारं संरचिता ख७28,। समावेशमानदण्डाः त्रयः।

मूलपाठस्य संशोधितसंस्करणैः सह सङ्गतिः ए भावनात्मकविश्लेषणस्य स्पष्टता ए विद्वत्समीक्षितप्रकाशनं वा प्रतिष्ठितप्रकाशकद्वारा प्रकाशनं च ख१, ए ख२,। द्वितीयकथाभेदाः वा लोकप्रचलितपाठाः वा यत्र मुख्यधारायाः विशिष्टाः ए तत्र केवलं तुलनार्थम् उपयुक्ताः। द्वितीये चरणे चितानां कार्याणां वर्गीकरणं कृतम्। प्रत्येकं कार्यस्य सैद्धान्तिकः आधारः विश्लेषणपद्धतिः पाठस्य परिधिः निष्कर्षः च अभिलिखितः। वर्गीकरणे रसभावदृष्टिः ख३, ए ख४, ए मनोविश्लेषणदृष्टिः ख२, ए ख४, ए संज्ञानात्मकमूल्याङ्कनदृष्टिः ख७, ए ख८, ए मूलभावदृष्टिः ख६, ए ख३, ए मस्तिष्कभावविज्ञानदृष्टिः ख२, ए ख४, ए नैतिकदार्शनिकदृष्टिः ख१, ए ख८, च इति षट् वर्गाः निर्मिताः। संहिताकरणार्थं विषयात्मकविश्लेषणपद्धतिः प्रयुक्ता। तस्याः सोपानानि परिचयः संकेतनिर्माणं विषयान्वेषणं विषयपरीक्षणं नामकरणं च इति ख२, ए एवं पाठेषु भावानां नियमनस्य द्वन्द्वस्य परिणामस्य च संकेताः संहिताः।

तृतीये चरणे संश्लेषणं तुलना च कृता। रामायणस्य महाभारतस्य च भावनात्मकविषयाः समानाक्षैः तुलिताः। एते अक्षाः उत्पत्तिः परिणामः नियमनं च इति सन्ति। यत्र बहुषु अध्ययनेषु समानः निष्कर्षः दृश्यते ए तत्र दृढता मता। यत्र मतभेदः ए तत्र विरोधस्य कारणानि पद्धतिभेदः पाठभेदः दृष्टिभेदः वा इति विश्लेषितानि। सांख्यिकीयमेताविश्लेषणं नाङ्गीकृतम्। यतः प्रस्तुतक्षेत्रे प्रायोगिकप्रभावमानानि न सन्ति ए अध्ययनानि मुख्यतया व्याख्यात्मकानि। अतः प्रकाशनपक्षपातः मतानां एकदिशता च विश्वसनीयतायाः जोखिमरूपेण स्वीकृते। अनुवादानां व्याख्यानां च पक्षपातः अपि लेखकेन ध्यातः ख६, ए ख७,। शोधस्य सीमाः अग्रे समालोचनायां पुनः निर्दिष्टाः।

४. पूर्वकार्यस्य समालोचनात्मकं विश्लेषणम्

पूर्वशोधानां मूल्याङ्कने कतिपयाः सामर्थ्यानि सन्ति। प्रथमं ए पाठनिष्ठा। संशोधितपाठसंस्करणानाम् आधारेण कृतानि अध्ययनानि अधिकं विश्वसनीयानि ख१, ए ख२,। द्वितीयं ए दार्शनिकगभीरता। रसभावसिद्धान्तस्य विश्लेषणे अभिनवगुप्तस्य आनन्दवर्धनस्य च योगदानं मौलिकम् ख४, ए ख६,। तृतीयं ए नैतिकसूक्ष्मता। मटिलालस्य अध्ययनं धर्मसंकटानां भावात्मकाधारं स्पष्टीकरोति ख१,। चतुर्थं ए बहुपरम्पराबोधः। रामानुजनस्य दृष्टिः रामकथायाः अनेकरूपतां प्रकटयति ख३,। एतानि सामर्थ्यानि भारतीयविद्यायाः समृद्धिं सूचयन्ति। परं सीमाः अपि स्पष्टाः। प्रथमा सीमा ए मनोविज्ञानस्य आधुनिकमानकानां कालक्रमविरोधी प्रयोगः। मनोविश्लेषणात्मकाः कार्याणि पाश्चात्यपारिवारिकप्रतिमानानि भारतीयकाव्येषु आरोपयन्ति इति आरोपः सम्भवति ख२, ए ख४,। भारतीयसंयुक्तकुटुम्बे पितापुत्रसम्बन्धः आधुनिकएकलकुटुम्बात् भिद्यते। अतः उपकल्पनायाः सांस्कृतिकसन्दर्भः सावधानतया स्वीकर्तव्यः। द्वितीया सीमा ए मूलभावसिद्धान्तस्य सार्वभौमिकतायाः प्रश्नः। इकमनमहोदयस्य सिद्धान्ते कतिपयाः भावाः सर्वमानवसाधारणाः इति मन्यते ख६,। किन्तु समालोचकाः एतत् सांस्कृतिकदृष्ट्या विवादास्पदं मन्यते। नाट्यशास्त्रे नव स्थायिभावाः ए आधुनिके मनोविज्ञाने षट् वा सप्त मूलभावाः इति सङ्ख्याभेदः केवलं गणनायाः विषयः न ए अपि तु वर्गीकरणस्य तत्त्वदृष्टेः भेदः ख३, ए ख३,। यथा ए विस्मयः उत्साहः च कुत्र स्थाप्येते इति प्रश्नः उत्तिष्ठति।

तृतीया सीमा ए पाठस्य बहुस्तरियता। रामायणं महाभारतं च शताब्दीनां प्रक्रियायां विकसिते। अतः भावानां वर्णनं कदा कस्मिन् स्तरे जातम् इति निर्णयः दुःसाध्यः ख५, ए ख२०,। ब्रॉकिङ्गटन्महोदयस्य कालक्रमिकपरीक्षणं रामायणे उपयोगि ए परं सर्वत्र निश्चितं ना महाभारते तु प्रक्षेपविचारः अधिकं विवादितः। अतः एकस्य अध्यायस्य भावात्मकविश्लेषणं सम्पूर्णग्रन्थस्य प्रवृत्तिरूपेण अतिसामान्यीकर्तुं न शक्यते।

चतुर्थी सीमा ए अनुवादस्य अन्तरम्। भावनाशब्दानां सूक्ष्माः छायाः अनुवादे नश्यन्ति। क्रोधः मन्युः अमर्षः कोपः इति पदानां भेदः आङ्ग्लपर्यायेषु पूर्णतया न रक्ष्यते। अनुवादः स्वयम् एकं व्याख्यानं भवति ख६, ए ख७,। अतः मूलपाठाधारितं विश्लेषणम् अनिवार्यम्। पञ्चमी सीमा ए प्रायोगिकप्रमाणानाम् अभावः। काव्यपात्राणां भावनात्मकविश्लेषणं पाठकस्य प्रतिक्रियां नापेक्षते। पाठकाः कथं भावान् अनुभवन्ति इति विषये मस्तिष्कभावविज्ञानस्य सूचनाः उपलभ्यन्ते ख२, ए ख४,। परन्तु तासाम् अनुप्रयोगः भारतीयमहाकाव्येषु अद्यापि अल्पः।

षष्ठी सीमा ए तुलनात्मकपक्षपातः। केचन अध्ययनानि रामायणं आदर्शवादि महाभारतं यथार्थवादि इति द्विभागेन प्रस्तुवन्ति। एषः भेदः सारभूतः सत्यांशं धारयति ए तथापि अतिसरलीकृतः। रामायणेऽपि कैकेय्याः प्रतिशोधः रावणस्य कामः सीतायाः तर्कपूर्णः आक्रोशः च जटिलां मानवतां दर्शयन्ति। महाभारतेऽपि विदुरस्य संयमः कृष्णस्य स्थितप्रज्ञता च आदर्शभावं प्रकटयतः ख८,। अतः द्वयोः विभाजनं स्पेक्ट्रमरूपेण द्रष्टव्यम् ए न तु द्वारद्वयरूपेण।

अन्ते ए पूर्वशोधानां मध्ये सैद्धान्तिकसंवादः सीमितः। रसवादिनः मनोवैज्ञानिकान् नापेक्षन्ते ए मनोवैज्ञानिकाः च रसं नावगणयन्ति। फलतः भावनायाः काव्यात्मकं संवेदनात्मकं च स्वरूपं विच्छिन्नं तिष्ठति ख९, ए ख८,। नुस्बाउममहोदया भावान् नैतिकबुद्ध्या सह संयोजयन्ती सेतुरुपं किञ्चित् प्रदर्शयति ख८,। परं तस्याः कार्ये भारतीयमहाकाव्यानां साक्षात् विश्लेषणं नास्ति।

५. चर्चा

पूर्वनिष्कर्षाणां संश्लेषणेन चत्वारः मुख्याः अर्थाः उभरन्ति। प्रथमः ए रामायणे महाभारते च भावः काव्यस्य अलङ्कारमात्रं नास्ति। सः कथायाः चालकशक्तिः अस्ति। रामायणस्य आरम्भः शोकात् ए महाभारतस्य विनाशः क्रोधात् अपमानात् च इति स्थूलरूपेण वक्तुं शक्यम् ए यद्यपि उभयोः कारणानि बहूनि ख१, ए ख२,। अतः भावनामनोविज्ञानं तयोः पाठने केवलं पार्श्वपरिशिष्टं न ए अपि तु केन्द्रीयः साधनम् अस्ति। द्वितीयः ए रसभावसिद्धान्तः आधुनिकभावनासिद्धान्तानां पूरकः भवितुम् अर्हति। आधुनिकमनोविज्ञानं भावस्य उत्पत्तिं शारीरिकप्रतिक्रियां मूल्याङ्कनं च विश्लेषयति ख७, ए ख२२,। रसवादः तु भावस्य सौन्दर्यात्मकं सार्वजनीकरणं विश्लेषयति। अर्थात् कथं व्यक्तिगतः शोकः पाठकस्य सहृदयस्य करुणारसे परिणमति इति ख४,। अयं भेदः उपयोगी। मस्तिष्कविज्ञानस्य दृष्ट्या भावः निर्णयाय आवश्यकः ख२४, ए तथा रसदृष्ट्या भावः काव्यानुभवाय आवश्यकः ख३,। उभयोः मध्ये समानता इयम् यत् भावः बुद्धेः विरोधी नास्ति।

तृतीयः ए भावनानियमनस्य द्विविधमार्गः शिक्षणदृष्ट्या मूल्यवान्। रामायणस्य मर्यादामूलकः संयमः सामाजिकसङ्गतिं पोषयति। महाभारतस्य विवेकमूलकः मार्गः व्यक्तिगतस्वातन्त्र्यं नैतिकजागरूकतां च पोषयति। आधुनिकमनोविज्ञाने भावप्रकाशस्य दमनं दीर्घकाले हानिकरं भवितुम् अर्हति इति प्रमाणानि सन्ति ख२५,। रामायणे सर्वं संयमरूपेण प्रस्तुतम् इति न वक्तव्यम् ए यतः लक्ष्मणः सीता भरतः च भावान् प्रकटयन्ति। भावप्रकाशः तत्र उपस्थितः ए केवलं नैतिकचौखटे बद्धः। इदं सूक्ष्मं पर्यवेक्षणं पूर्वशोधेषु अधिकं अपेक्षितम्।

चतुर्थः ए पद्धतिविषयकः विनयः आवश्यकः। प्राचीनपात्रेषु आधुनिकनिदानात्मकशब्दानाम् आरोपणं भ्रामकं भवितुम् अर्हति। तस्मात् आवश्यकम् अस्ति यत् अध्ययनं पाठस्य आन्तरिकपरिभाषया आरभेत ए ततः आधुनिकसिद्धान्तैः सह संवादं कुर्यात्। उदाहरणार्थं ए अर्जुनस्य विषादः अवसादः इति न निर्णेतव्यः। सः क्षत्रियधर्मस्य करुणायाः च संघर्षजन्यः इति पाठसन्दर्भे द्रष्टव्यः ख१८,। तथापि तस्य शारीरिकलक्षणानां वर्णनं आधुनिकचिन्तालक्षणैः सह तुलनीयं भवितुम् अर्हति ए केवलं सूचनात्मकरूपेण ख२४,।

एतस्य विश्लेषणस्य प्रयोगात्मकं मूल्यम् अपि अस्ति। शिक्षणक्षेत्रे विद्यार्थिनां भावनात्मकसाक्षरतायै रामायणमहाभारतयोः पात्राणि उपयोक्तुं शक्यन्ते। परामर्शक्षेत्रे सांस्कृतिकपरिचितकथानां माध्यमेन भावनानियमनस्य शिक्षणं सुलभं भवति। परं एषः प्रयोगः अनुभवजन्यपरीक्षणं अपेक्षते। भविष्यशोधाय सूचनाः पञ्च। प्रथमं ए मूलपाठाधारितं भावशब्दकोशीयं विश्लेषणम्। द्वितीयं ए रसभावसिद्धान्तस्य मानकीकृतः परिचालनात्मकः उपयोगः। तृतीयं ए पाठकप्रतिक्रियाणां प्रयोगात्मकं अध्ययनम्। चतुर्थं ए क्षेत्रीयरामायणमहाभारतानां तुलना ख१३,। पञ्चमं ए भारतीयसांस्कृतिकसन्दर्भे भावनामनोविज्ञानस्य नवीनप्रतिमानानां विकासः ख३०,।

६. निष्कर्षः

अस्मिन् शोधपत्रे रामायणे महाभारते च भावनानां मनोविज्ञानविषयकपूर्वशोधानां तुलनात्मकं संश्लेषणं कृतम्। निष्कर्षतः उभयोः महाकाव्ययोः भावजगत् गभीरं बहुस्तरीयं च अस्ति। रामायणे भावाः सम्बन्धकेन्द्रिताः मर्यादानियन्त्रिताः करुणप्रधानाः च दृश्यन्ते। महाभारते भावाः द्वन्द्वात्मकाः नैतिकसंशययुक्ताः अपूर्णसमाधानाः च प्रतीयन्ते ए अन्ते शान्तसोन्मुखाः च भवन्ति ख६, ए ख१५, ए ख१६,। एषः भेदः निरपेक्षः न ए अपि तु प्रवृत्तिगतः।

पूर्वशोधानां सामर्थ्यं पाठनिष्ठायां दार्शनिकगभीरतायां च अस्ति। सीमाः तु कालक्रमविरोधिप्रयोगे अनुवादजन्यान्तरे प्रायोगिकप्रमाणाभावे सैद्धान्तिकसंवादस्य न्यूनतायां च दृश्यन्ते। अतः भविष्यशोधे रसभावसिद्धान्तस्य आधुनिकभावनामनोविज्ञानस्य च समन्वितं ढाञ्चा निर्मातव्यम्। तस्मिन् पाठस्य आन्तरिकपरिभाषा प्रथमं स्वीकर्तव्या ए ततः बाह्यसिद्धान्तानां प्रयोगः करणीयः।

अन्ततः इदं वक्तुं शक्यं यत् रामायणं महाभारतं च केवलं धार्मिकग्रन्थौ न स्तः। तौ मानवमनसः सजीवे अभिलेखागारे इव स्तः। तयोः अध्ययनेन भावनानां स्वरूपं नियमनं च अधिकं सम्यक् अवगन्तुं शक्यते। एतत् ज्ञानं केवलं विद्वत्प्रयोजनाय न ए अपि तु समाजस्य भावनात्मकस्वास्थ्याय अपि उपयोगि भवितुम् अर्हति।

सन्दर्भग्रन्थाः

ख१, वाल्मीकिः ए श्रीमद्वाल्मीकीयरामायणम् ;समालोचनात्मकसंस्करणम् द्वे जीण एचण भट्ट तथा यूण पीण शाह ;सम्पाद्व ए वडोदरा ए भारतः रु ओरियण्टलइन्स्टिट्यूट ए १९६० दृ १९७५।

ख२, वीण एसण सुक्थङ्कर इत्यादयः ;सम्पाद्व ए महाभारतम् ;समालोचनात्मकसंस्करणम् द्वे पुणे ए भारतः रु भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम् ए १९३३ दृ १९६६।

ख३, भरतमुनिः ए नाट्यशास्त्रम् ए एमण घोष ;अनुद्व ए कलकत्ता ए भारतः रु एशियाटिकसोसाइटी ए १९५१।

- ख4, जेण एलण मासन तथा एमण वीण पटवर्धनए शान्तरसः अभिनवगुप्तस्य सौन्दर्यदर्शनं चए पुणेए भारतःरु भाण्डारकरप्राच्यविद्यासंशोधनमन्दिरम्ए 1969।
- ख5, डीण एचण एचण इगल्सए जेण एमण मासन तथा एमण वीण पटवर्धन ;अनुण्डए आनन्दवर्धनस्य ध्वन्यालोकः अभिनवगुप्तस्य लोचनसहितःए केम्ब्रिजए अमेरिकारु हार्वर्डयूनिवर्सिटीप्रेसए 1990।
- ख6, पीण इकमन्ए भूलभावानां पक्षे तर्कःए कॉमिशन एण्ड् इमोशनए खण्डः 6ए अङ्कः 3दृ4ए पृण 169दृ200ए 1992।
- ख7, आरण एसण लाजरसए इमोशन एण्ड् अडैप्टेशनए ऑक्सफर्डए इङ्ग्लैण्डरु ऑक्सफर्डयूनिवर्सिटीप्रेसए 1991।
- ख8, एमण सीण नुस्बाउमए अपहीवल्स ऑफ् थॉटए केम्ब्रिजए इङ्ग्लैण्डरु केम्ब्रिजयूनिवर्सिटीप्रेसए 2001।
- ख9, एसण पोलकए ए रस रीडरए न्यूयॉर्कए अमेरिकारु कोलम्बियायूनिवर्सिटीप्रेसए 2016।
- ख10, एण हिल्टेबेटलए द रिचुअल् ऑफ् बैटलरु कृष्णा इन् द महाभारतए इथाकाए अमेरिकारु कॉर्नेलयूनिवर्सिटीप्रेसए 1976।
- ख11, बीण केण मटिलालए मॉरल् डिलेम्मास् इन् द महाभारतए शिमलाए भारतःरु इण्डियन् इन्स्टिट्यूट ऑफ् अडवान्स् स्टडीए 1989।
- ख12, एसण कक्करए द इनर् वर्ल्डरु ए साइको.अनालिटिक् स्टडी ऑफ् चाइल्डहुड एण्ड् सोसाइटी इन् इण्डियाए दिल्लीए भारतःरु ऑक्सफर्डयूनिवर्सिटीप्रेसए 1978।
- ख13, एण केण रामानुजन्ए श्री हण्ड्रेड रामायणाज्ए मेनी रामायणाज्ए पीण रिचमन् ;सम्पाण्डए बर्कलेए अमेरिकारु यूनिवर्सिटी ऑफ् कैलिफोर्निया प्रेस्ए 1991ए पृण 22दृ49।
- ख14, आरण पीण गोल्डमन्ए षादर्सए सन्स् एण्ड् गुरुज्जु ईडिपल् कॉम्प्लिक्त् इन् द संस्कृत् एपिक्स्ए जर्नल् ऑफ् इण्डियन् फिलॉसफीए खण्डः 6ए अङ्कः 4ए पृण 325दृ392ए 1978।
- ख15, जेण पीण ब्रॉकिङ्टनए राइचियस् रामरु द इवोल्यूशन ऑफ् एन् एपिक्ए दिल्लीए भारतःरु ऑक्सफर्डयूनिवर्सिटीप्रेसए 1984।
- ख16, जेण एलण फिट्ज्जोराल्ड ;अनुण्डए द महाभारतए बुक् 11रु द बुक् ऑफ् द वीमन् बुक् 12रु द बुक् ऑफ् पीसए शिकागोए अमेरिकारु यूनिवर्सिटी ऑफ् शिकागो प्रेस्ए 2004।
- ख17, जेण एण बीण वैन् बूडेन् ;अनुण्डए द महाभारतए खण्डः 1ए शिकागोए अमेरिकारु यूनिवर्सिटी ऑफ् शिकागो प्रेस्ए 1973।
- ख18, एसण राधाकृष्णन्ए द भगवद्गीताए लन्दन्ए इङ्ग्लैण्डरु जॉर्ज एलन् एण्ड् अन्विन्ए 1948।
- ख19, पीण वीण काणेए हिस्ट्री ऑफ् संस्कृत् पोएटिक्स्ए दिल्लीए भारतःरु मोतीलाल बनारसीदासए 1971।
- ख20, एण हिल्टेबेटलए रीथिङ्किङ् द महाभारतए शिकागोए अमेरिकारु यूनिवर्सिटी ऑफ् शिकागो प्रेस्ए 2001।
- ख21, एसण दासगुप्ताए ए हिस्ट्री ऑफ् इण्डियन् फिलॉसफीए खण्डः 1ए केम्ब्रिजए इङ्ग्लैण्डरु केम्ब्रिजयूनिवर्सिटीप्रेसए 1922।
- ख22, जेण पैकसेप्ए अफेक्टिव् न्यूरोसाइन्सए न्यूयॉर्कए अमेरिकारु ऑक्सफर्डयूनिवर्सिटीप्रेसए 1998।
- ख23, आरण प्लुचिक्ए ष्द नेचर ऑफ् इमोशन्सए अमेरिकन् साइण्टिस्ट्ए खण्डः 89ए अङ्कः 4ए पृण 344दृ350ए 2001।
- ख24, एण आरण डमासियोए डेकार्टस् एररु इमोशनए रीजन् एण्ड् द ह्यूमन् ब्रेन् न्यूयॉर्कए अमेरिकारु पटनम्ए 1994।
- ख25, जेण जेण ग्रॉसए ष्द इमर्जिङ् फील्ड ऑफ् इमोशन् रेगुलेशनरु एन् इण्टीग्रेटिव् रिव्यूए रिव्यू ऑफ् जनरल् साइकोलॉजीए खण्डः 2ए अङ्कः 3ए पृण 271दृ299ए 1998।
- ख26, वीण राघवन्ए द नम्बर् ऑफ् रसाज्ए मद्रासए भारतःरु अड्यार् लाइब्रेरीए 1940।
- ख27, एसण पोलकए षामायण् एण्ड् पोलिटिकल् इमेजिनेशन् इन् इण्डियाए जर्नल् ऑफ् एशियन् स्टडीज्ए खण्डः 52ए अङ्कः 2ए पृण 261दृ297ए 1993।
- ख28, एमण जेण पेज् इत्यादयःए ष्द प्रिस्मा 2020 स्टेटमेण्ट्स् एन् अपडेटेड् गाइडलाइन् फॉर रिपोर्टिङ् सिस्टमेटिक् रिव्यूज्ए बीएमजेए खण्डः 372ए लेखः द71ए 2021।
- ख29, वीण ब्राउन् तथा वीण क्लार्कए थ्यूजिङ् थीमैटिक् अनालिसिस् इन् साइकोलॉजीए क्वालिटेटिव् रिसर्च् इन् साइकोलॉजीए खण्डः 3ए अङ्कः 2ए पृण 77दृ101ए 2006।
- ख30, एमण हिरियन्नाए आउटलाइन्स् ऑफ् इण्डियन् फिलॉसफीए लन्दन्ए इङ्ग्लैण्डरु जॉर्ज एलन् एण्ड् अन्विन्ए 1932।

Cite this Article:

दास, मिटुन, मिश्रा, डॉ. बिंदु, “ रामायण.महाभारतयोः भावनियमनस्य तुलनात्मकं सैद्धान्तिकं समीक्षणम् रसभावसिद्धान्तः आधुनिकभावमनोविज्ञानं च” The Research Dialogue, Open Access Peer-reviewed & Refereed Journal, pp.233–239.

This is an Open Access Journal / article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License CC BY-NC-ND 3.0) which permits unrestricted use, distribution, and reproduction in any medium, provided the original work is properly cited. All rights reserved.

CERTIFICATE

of Publication

This Certificate is proudly presented to

मिठुन दास¹, डॉ. बिंदु मिश्रा²

For publication of research paper title

रामायण.महाभारतयोः भावनियमनस्य तुलनात्मकं सैद्धान्तिकं समीक्षणमूरु
रसभावसिद्धान्तः आधुनिकभावमनोविज्ञानं च

Published in 'The Research Dialogue' Peer-Reviewed / Refereed Research Journal
and E-ISSN: 2583-438X, Volume-04, Issue-03, Month October, Year-2025, Impact
Factor (RPRI-4.73)

Dr. Lohans Kumar Kalyani
Editor- In-chief

Dr. Neeraj Yadav
Executive-In-Chief- Editor

Note: This E-Certificate is valid with published paper and the paper
must be available online at: <https://theresearchdialogue.com/>
DO